

TASAVVUF VE TEKKE EDEBİYATI

Azmi BİLGİN*

Tasavvufun Tanımı

Tasavvufa bu yolun sâlikleri tarafından içinde buldukları "hal" ve "makam"lara göre çeşitli tanımlar yapılmış ve bu durum devirden devire göre de değişik anlamlar kazanmıştır. Bu ise onun üzerinde mutabık kalınan bir tanımının yapılmasını imkânsızlaştırmıştır. İbn Haldun sûfilerin yaptıkları bu tanımların hiç birinin maksadı ifadeye yetmediğini söyler¹. Tasavvuf üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan R. Alleyne Nicholson da aynı kanaattedir². Nicholson, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*, Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliyâ'* ve Câmî'nin *Nefeḥâtü'l-üns*'ünde geçen hicrî II. ve V. yüzyıllar arasında yaşamış ilk devirdeki önemli sûfilerin tasavvuf tanımlarından 78'ini kronolojik olarak bir araya getirmiştir³.

Tasavvuf kelimelerinin a) ehl-i suffeden, b) saff-ı evvel'den, c) Benû Sufa adlı bir kabile adından, d) arılık ve temizlik anlamındaki saffet'ten, e) Yunanca "hikmet" anlamındaki sofus'tan, f) yün anlamındaki sûf'tan türemiş olduğuna dair farklı görüşler bize tasavvufun tanımını yapmada yararlı olmamakla birlikte gerek dil ve iştikak kaideleri gerekse Hz. Peygamber döneminde sûf'tan yapılmış elbise giyilmesi dolayısıyla son ihtimalin doğruluğu daha kuvvetli görünmektedir.

Meseleye sûfilerin yaklaşımını gözardı ederek hariçten bir tanım yapma teşebbüsü ise o vakıanın içinde olan yani o vakıaya bizzat şahit olanların şahitliğini de gözardı etmek olacağından büyük ölçüde indî hüküm olmaktan kurtulamaz. Tasavvufun ilk dönem sûfilerince yapılan tanımları söylediklerimizi desteklemektedir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) tasavvufu, "Her şeyden alâkayı kesip Allah

* Yard. Doç. Dr., İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti: Şifâ'ü's-sâ'il* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1984, s. 144.

² Kasım Gani, *Târîḫ-i Taşavvuf der İslâm*, Tahran 1322 hş., s. 196.

³ bu tanımların Türkçe tercümesi için bk. Cebecioğlu, "Prof. Nicholson'un Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri", Ankara Üniversitesi, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX (Ankara 1987), s. 387-406.

ile olmaktır"⁴ veya "Allah'ın sendeki seni öldürüp kendisiyle diri kılmasıdır"⁵ diye tanımlar. Ruveym b. Ahmed Bağdâdî'ye göre (ö. 330/941) tasavvuf üç haslet üzerine kurulmuştur. Birincisi fakr duygusuna bağlı olmak, ikincisi bezl ve îsar gerçekleştirmek, üçüncüsü başkalarının işlerine ve hallerine karışmamak, iradeyi terk etmektir⁶. tasavvufu, Semnun b. Hamza maddî âlemlerle alâkayı kesmek ve Allah'la beraber olmaktır" diye tanımlarken Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 321/933) "Bütün kötü huylardan arınıp bütün güzel huylarla bezenmektir" diye tanımlar⁷. Yukarıdaki bir kaç örnekte de görüldüğü gibi ilk devir sûfîleri de dahil olmak üzere her sûfî tasavvufu -yani bu hal ilmini- kendi haline göre tarif etmiştir. Bu tasavvufun tecrübî-yaşanır bir ilim olması sebebiyledir. Aslında tasavvufun bu tanımlarında müşterek bir takım hususların bulunduğu da bir gerçektir. Bu müşterekler tasavvufta kişinin kendi isteklerini hatta varlığını hiçlemesi, yok farzetmesi, maddî hayatın altındaki manevî hayatın hedef alınması ve bunun tutku derecesine hem ibadetlerde hem günlük yaşantıda kendini her an hissettirmesidir (Daha sonraki devirlerde ise sûfîlerin tanımlarında aşk fenomeninin de kendini baskın unsur olarak hissettirdiğini görürüz). Bu noktada gözönünde tutulması gereken önemli bir husus ise bu içsel-manevî durumların Kur'an ve Sünnet ile yani ilâhî bir çerçeve ile sınırlandırılmış olmasıdır. Bunu Seriyü's-Sakati'nin (ö. 257/870) şu sözünde açıkça görüyoruz: "Sûffinin irfanı arttıkça ameli fazlaşır. Kitap ve Sünnet'in zâhirine aykırı düşecek bâtinî bir ilimden dem vurmaz"⁸. Bâyezîd-i Bistâmî ise kişinin kerametlerini gözlemlenizle görseniz bile o kişi Allah'ın emir ve yasaklarını muhafaza etmediği, dinin kurallarına uymadığı takdirde o kişiye aldanılmamasını söyler⁹. Aslında bu husus tasavvufun menşeinin ne olduğu sorusuna verilecek cevap ile de ilgilidir. Tasavvuf, özde insan ruhuna, dinin emirlerine muhatap kılınan kişinin o emirlere karşı samimiyetine, o emirlerin yerine getirilmesinde zâhîrî hükümlerle yetinmemeye -burada *Şahîh-i Buhârî*¹⁰ ve *Şahîh-i Müslim*'de¹¹ geçen Cibril hadisinde ifadesini bulan "ihsân"ın tasavvuf ehli tarafından çokça işlenmesi hatırlanmalıdır- sayısız oluş, hadise ve görüntünün altındaki değişmeyen ezelf ve ebedî tek bir hakikati görmek için gösterilen uğraşıdır. Dünya ve âlâyişinden vazgeçmeyi gerçekleştirme çabasıdır. İnsanın hak ve hakikatı arama arzusu ve bunun için de kişinin kendi içsel, manevî imkânlarını kullanma durumu evrensel olduğundan bu durumun farklı toplum ve mekânlarda benzerlik göstermesi tabiidir. Asıl önemli olan husus ise tasavvuf vaktasının doğduğu zaman dilimi içeri-

4 Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları-Avârifü'l-meârif Tercemesi* (trc. H. Kâmil Yılmaz vd.dğr.), İstanbul 1989, s. 64.

5 İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 144.

6 Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 64.

7 İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 118.

8 Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 118.

9 *a.e.*, s. 127.

10 Buhârî, *İmân*, 37. bab.

11 Müslim, *İmân*, nr. 1.

sindeki hususiyetlerinin İslâmî unsurlarla alâkalı olup olmadığıdır. Tasavvuf bir yaşayış biçimi olarak ashop yaşantısını -hatta bu genelinde kemâl noktalarıyla özele indirilmiş durumlarını- kendine hedef seçmiştir. Kuşeyrî'nin tasavvufun ortaya çıkışını Peygamberimizin vefatından sonra ortaya çıkan toplumsal karışıklık ve bidat mezheplerinin zuhuruna bağlaması bundandır¹². Gerçekten de Hz. Peygamber zamanında kavram ve sistem olarak tasavvuf mevcut olmasa da sûfîlerin arzuladıkları yaşayış biçimi olarak mevcuttu. Hz. Peygamber'in hadisleri ve yaşantısıyla (sünnet) teşvik edilen bu "zühd" hayatı dünya hayatına karşı istiğnayı simgeliyordu. Sûfîlerin inziva ve uzlet, derin tefekkür ve teemmül, Allah'a ait isimlerin belli sayılarda telaffuzu (zikir) gibi hususiyetler, verme ve esirgememe, dünya ve nimetlerini kesin bir şekilde küçümseme hep Hz. Peygamber'in hayatında temellerini bulacağımız durumlardır. İbn Haldun, tasavvufu, işte bu doğuş döneminde icra ettiği fonksiyonlar itibarıyla; batınî ve zahirî ameller icra edilirken bu husustaki hududu aşmadan Allah karşısında gösterilmesi gereken güzel edebe riayetkâr olmak, kalbî fiillere birinci derecede önem vererek bunun gizli cihetini denetlemek ve bu suretle kurtuluşa haris olmaktır diye tarif etmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise tasavvuf ilminin tarifi değişmiş, hicabların kalkması yoluna ulaştırılan mücâhede yolunu ifade için kullanılması yaygınlaşmıştır¹³. Böylece tasavvuf zühde dayanan kendi özünü muhafaza etmekle birlikte İslâm topraklarının genişleyip farklı kültürlerle münasebet kurulması neticesinde dış tesirlere de maruz kalmış ve "felsefî tasavvuf" diye adlandırılan vahdet-i vücûd uç noktasına dayanmıştır. Fakat bu değişim tasavvuf geleneğinin bütününde etkili olmamış, yabancılaşma da diyebileceğimiz bu durum, tasavvufun kendi bünyesindeki değişime yine tasavvufun kendi içinden tepki ve asıl orijini müdafaa çabaları -bu noktada farklı devirlerde aynı amaçla ortaya konan Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si ile İmâm-ı Rabbânî'nin vahdet-i şühûd nazariyesi hatırlamaladır- ortaya çıkmıştır. Kısacası tasavvuf, ilk dönemlerdeki pratik amacını (tahalluk) bütünüyle kaybetmese de zaman içinde teorik bir durum olmaya başlamış ve tasavvufun felsefesi yanı sıra felsefî tasavvuf da oluşmuştur.

Tasavvuf İlmî

Tasavvuf gaybî müşahede ve irfan yoludur. İrfan ise bilgi, amel, takva ve sülûkten hâsıl olan bir ilimdir.

Deliller, burhanlar, kıyaslar, yani akıl yürütmelerle elde edilen ilim, dışa ait ilim (ilm-i husûlî), deliller, burhanlar, kıyaslar olmaksızın, yani bunlara başka bir deyişle tasfiye ile gelişen ilme de ilm-i huzûrî adı verilmiştir. Başka bir deyişle, sûfîlerin ilmi birtakım haller ilmidir¹⁴.

¹² Kuşeyrî, a.g.e., s. 111.

¹³ İbn Haldun, a.g.e., s. 100.

¹⁴ Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1341, s. 190-191; Sunar, *Mistisizmin Ana Hatları*, Ankara 1966, s. 109-111.

Geleneğe uygun olarak İbnü'l-Arabî'ye göre de bilgiler kazanılan (kesbî, mükteseb) ve bağışlanan (vehbî, mevhub) bilgi olmak üzere iki kısımdır. Bağışlanan bilgiler aklın idrak alanının üstünde olduğundan bu tür bilgilere ancak ihсан edilirse sahip olunabilir. Füyûzat da denilen bu bilgelere zâhir âlimleri, âbid ve zâhidler değil, gönül ehli olan mükâşefe ve müşâhede erbabı sahip olabilir¹⁵.

Resâ'ilü İhvâni's-şafâ'da ilimler riyâzî, vazedilmiş şer'î ve hakîmî felsefî olmak üzere üç ana gruba ayrılmış, tasavvufa vazedilmiş şer'î ilimler arasında yer verilmiştir¹⁶. Şemseddin Muhammed b. İbrâhim el-Îcî (ö. 840/1436'dan sonra) ilimleri şer'î, edebî ve hikemî olarak üçe ayırdıktan sonra şer'î ilimleri de aslî ve fer'î diye iki kola ayırarak tasavvufu fer'î ilimler arasında almıştır¹⁷. Ziyâeddin Abdullah b. Muhammed Ahiskavî (ö. 1212/1797) de tasavvufa şer'î ilimler arasında yer vermiştir¹⁸.

Tasavvuf yolunun dış yüzü birtakım riyâzet ve mücâhedede bulunmak, iç yüzü de bir takım menziller ve makamlardan geçmek suretiyle Allah'a yükselmektir. Riyâzet ve mücâhede yolunda eğer dine bağlanırsa o ilme tasavvuf adı verilir.

Müslümanlar arasında yayılan tasavvuf yolu edebiyat alanında da etkili olmuştur... Her türlü güzellik, fikir ve heyecanı ifade etmeyi gaye bilen edebiyat, tasavvuf heyecan ve inancı için de bir ifade vasıtası olmuştur. Bir çok büyük sûfî duygu ve düşüncelerini şiirle dile getirmiş, bir kısmı da aynı konuda üstün bilgi, görgü, düşünüş ve duyularını başkalarına aktarmak suretiyle büyük eserler vermişlerdir¹⁹. Birçok âmillerin tesiri altında gelişen tasavvuf cereyanı yine çeşitli sebeplerden dolayı İslâm âleminde büyük bir kuvvet kazandı. Tasavvuf tarihinde yaygın olduğu şekliyle VI. (XII) yüzyıldan itibaren kurulup yayılan tarikatlerden sonra "medrese" yanında bir de "tekke"nin teşekkül ettiğini görürüz. Medresenin dar, sıkı havasına bir çeşit karşı koyma mahiyetinde olan bu cereyan tasavvufa hiç meyli olmayan şairlerde bile etkili olmuş, eserlerine az çok sûfiyâne bir renk vermek durumunda kalmışlardır. Özellikle Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve Celâleddin-i Rûmî'den (ö. 672/1273) sonra yalnız İran edebiyatında değil Türk edebiyatında da bu nüfuz giderek artmıştır²⁰.

Tasavvufun Arap ve Fars Edebiyatına Girişi ve İlk Ürünleri

II. (VIII) yüzyıldan itibaren İslâmiyetin çeşitli bölgelere yayılması, değişik kültür ve dinlere mensup cemiyetlerde yer etmesi, birtakım farklı görüşlerin ortaya çıkıp yayılmasına ve çeşitli mezheplerin kurulmasına yol açmış, bunların yanında

¹⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, Kahire 1985, s. 90.

¹⁶ *Resâ'ilü İhvâni's-şafâ*, I, (Beyrut 1376/1957), s. 266-272.

¹⁷ Şemseddin Muhammed b. İbrâhim el-Îcî, *Tuhfetü'l-fakîr ilâ şâhibi's-serîr*, Süleymaniye Ktp., Turhan Valide, nr. 231, vr. 1^b-2^a.

¹⁸ Ziyâeddin Abdullah b. Muhammed Ahiskavî, *Revâmîzü'l-a'yân*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2127, vr. 5^b-8^a.

¹⁹ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I, İstanbul 1971, s. 126; ilk yazılan bu tür eserler için bk. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1990, s. 193-196.

²⁰ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1934, s. 129-130.

mensuplarına sūfî adı verilen bir düşünce tarzı da ortaya çıkmış ve kısa zamanda İslâm beldelerinin bir çok yerine ulaşmıştır. Tasavvuf tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Hasan el-Basrî (ö. 110/728) sūfî kelimesini ilk kullanan mutasavvıftır. Sūfî kelimesinin II. (VIII) yüzyıla kadar bilinmediği ve kullanılmadığı söylenir²¹.

Tasavvuf düşüncesinin tarihî seyri çok değişik tasniflerle ele alınmaktadır. Sahabe ve tâbîilerden büyük zâhidlerin de bulunduğu ilk devre III. (IX) yüzyıla kadar geçen zühd dönemidir. Zâhidler bu dönemin ilk devresinde Emevî yöneticilerinin İslâm'dan sapmalarına karşı şiddetli reaksiyon gösterirler. Abbâsîler dönemi (749-1258) ise sadece tasavvufun değil diğer İslâmî ilimlerin de kurulup geliştiği bir devirdir. Fetihlerle üç kıtaya yayılan İslâmiyetle beraber bu ilimlerin yayılmasında Endülüs'ten Hindistan'a, Basra'dan Kırım'a kadar uzanan geniş bir alanda sūfîlerin tesirleri olmuştur²². Suriye'de ilk tekkeyi kuran Ebû Hâşim es-Sūfî (ö. 150/767), Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/777), Zü'n-Nûn el-Mısırî (ö. 245/859-60), Horasanlı Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 261/874-75), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve hakkında çok çeşitli fikirler yürütülen Hallâc-ı Mansur (ö. 309/921-22) bu dönemin önde gelen mutasavvıflarındandır²³.

Çeşitli fikir cereyanlarının hiçbiri İslâmî edebiyatlarda tasavvuf kadar sanata nüfuz etmemiştir. Bu cereyanın doğuşu ve gelişmesi de Arap edebiyatında başlar. II. (VIII) yüzyıldan itibaren önce Basra ve Kûfe'de, sonra Bağdat'ta bazı büyük sūfîler bu hayat ve düşünce tarzını kuvvetli bir cereyan haline getirmişlerdir. Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Ma'rûf el-Kerhî'nin (ö. 201/826) saadeti, rızâ ve kanaatte arayan şiiirlerinde (zühdiyyât) yer almıştır.

III. (IX) ve IV. (X) yüzyıllarda sūfî edebiyatı çok gelişir. Bu türde Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), *Kitâbü'n-Neşâ'ih* ve *er-Ri'âye li-hukûkîllâh* adlı eserlerini verirken Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 261/874) *Şaḫḫıyyât*'ını yazmıştır. Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/910) ise bu *Şaḫḫıyyât*'ı İslâm'ın özüne uygun olarak tevil ve şerh etmiştir.

V. (XI) yüzyılda sūfîlerin ibâdet ve yaşayış tarzları tarikat halini almıştır. Kuşeyrî (ö. 465/1072) *er-Risâle* adlı ünlü eserinde gerçek sūfliğin mahiyetini açıklar. el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* adlı eseri sūfliğe karşı doğan tereddütleri giderir. VI. (XII) yüzyılda medrese yanında zâviye ve hankahlar da resmî alâka ve himaye görür. Şehâbeddin Sühreverdî el-Maktûl'ün (ö. 587/1166) *Hikmetü'l-işrâk*'ında açıkladığı fikirleri başlangıçta yadırgansa da vahdet-i vücûd görüşüne doğru atılmış en cesaretli adım olarak görülmektedir.

VII. (XIII) yüzyılda Şehâbeddin Sühreverdî (ö. 632/1234) şeriata uygun olan sūfliğin esaslarını açık bir şekilde ortaya koymak ve bunları savunmak gayesiyle *'Avârifü'l-ma'ârif*'ini yazmış, sūfiyâne duyguları *Kaşîdetü't-tâ'iyye* ve

21 Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 73.

22 Mustafa Kara, *a.g.e.*, s. 101-103; Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1986, s. 7-8.

23 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984, s. 16.

Kaşîdetü'l-hamriyye adlı eserlerin sahibi Ömer b. el-Fârız (ö. 632/1235) şiirleş-tirmiştir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de vahdet-i vücûd görüşü son noktaya varmış-tır. Bu görüşün bilhassa Anadolu'dan başlayarak İran üzerinden Hindistan'a doğru hızla yayılmasında talebesi Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) rolü bü-yüktür. Arap âleminde tasavvufî edebiyat, mistik hayatı, tarikatların erkân ve âda-bını açıklayan, çeşitli görüşleri tahlil ve tenkit eden, mutasavvıfların hal tercüme-lerini, menkıbelerini anlatan çeşitli eserlerle devam etmiştir²⁴.

Arap edebiyatında sūfiyâne şiirin fazla gelişmemesine rağmen Fars edebiya-tında bu tarz şiir büyük bir süratle gelişmiştir. Fars edebiyatında tasavvufî (irfânî) fikirleri şiirde ilk kullanan zâtın Ebû Said Ebü'l-Hayr (ö. 440/1048) olduğu kabul edilir. Rubâî türünde şiirler söylemiştir. Bazı rubâîleri zamanımıza kadar ulaşmış-tır. Yüksek ve samimi bir hisle yazdığı bu rubâîlere sonraki mutasavvıflar tarafın-dan sayısız şerhler yazılmıştır. Feridüddin-i Attar (ö. 618/1221) ve Mevlânâ (ö. 672/1273) gibi sūfilîğin büyük şairlerinde görülen sembolik üslûp ile mübalağalı hayallerin ilk manzum örneklerini Ebû Said vermiştir. Kuşeyrî'nin şeriata aykırı birtakım fikir ve inançları dolayısıyla başlangıçta Ebû Said'i tenkit ettiği fakat Ni-şâbur'da onunla görüştüğünden sonra kendisiyle dost olduğu bilinmektedir²⁵.

Baba Kûhî-i Şîrâzî'nin (ö. 442/1050-1051) kendisine aidiyeti kesin olmayan divanında sūflik terminolojisinin iyice geliştiği görülür. Bu da bize daha önceleri tasavvufî şiirlerin yazıldığını gösterir. Ebû Said Ebü'l-Hayr'ın talebesi ve tekke şeyhi olan Baba Kûhî'nin Kuşeyrî'nin hizmetinde bulunduğu ve Bağdat'ta Hallâc-ı Mansur'la görüştüğü rivayet edilmektedir²⁶.

Erken dönem Fars edebiyatının mutasavvıf-şairlerinden Baba Tâhir-i Uryâ-n'ın (ö. 447/1055 [?]) kıta ve gazellerinden başka *el-Kelimâtü'l-kışâr* adlı ese-rinde ilim, marifet, ilham gibi tasavvufî konularla ilgili vecizeleri de vardır. Bu eser sūfler arasında çok yaygın olup bunlarla ilgili birçok şerh yazılmıştır²⁷. Şiir-lerinde içli bir ifade tevazu ve fena duygusuna çok yer vermiştir²⁸.

Büyük bir din âlimi olan ve Pîr-i Ensar lakabıyla bilinen Abdullah el-Ensârî el-Herevî (ö. 481/1088) aynı zamanda ünlü mutasavvıflardandır. Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Tabakâtü's-şûfiyye*'sini kendi bilgisine ve zevkine göre genişleterek Farsça'ya tercüme etmiştir. Bu eseri Câmî'nin *Nefahâtü'l-üns*'üne kaynak ve ör-nek teşkil etmiştir. Secili nesre önem verir. Mistik-didaktik ve epik şiirleri vardır. Sa'dî'ye (ö. 691/1292) bile etki etmiştir. Hâdis ve tefsirle ilgili eserlerden başka tasavvufî ilgili eserleri de bulunmaktadır. *Menâzilü's-sâ'irîn* adlı eserinde irfânî yükselme yolunda makamları anlatır²⁹.

²⁴ Nihad Çetin, "Arap", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 304-305; Mustafa Kara, *a.g.e.*, s. 193-196.

²⁵ R. Alleyne Nicholson, "Ebû Saîd", *İA*, IV, İstanbul 1977, s. 47.

²⁶ Eduardoviç Berthels, *Taşavvuf u Edebiyyât-ı Taşavvuf*, Tahran 1975, s. 70-71; Jan Rypka, *History of Iranian Literature*, Dordrecht, 1968, s. 234.

²⁷ Tahsin Yazıcı, "Ahmed Eflâkî", *DİA*, IV, İstanbul 1989, s. 371.

²⁸ Rypka, *a.g.e.*, s. 234.

²⁹ *a.e.*, s. 234-235.

Tasavvufî şiirin ilk büyük şairi olan Senâî'nin (ö. 525/1130) *Hadîkatü'l-hakîka ve tarîkatü's-şerî'a* adlı eseri İran edebiyatında tasavvufî mesnevîlerin ilkidir. *'İşknâme*'sinde aşk, tasavvufî açıdan ele alınmıştır. *Seyrü'l-'ibâd ile'l-me'âd* adlı eserinde ise temiz ruhu arayan kişinin katettiği menziller anlatılır. *Dîvân*'ında dünyanın geçiciliği, dünyayı terk, dünya malına değer vermemek gerektiği gibi "zühd şiirleri" yer almaktadır. Eserlerinde dinî duyguları ve tasavvufun çok ince meselelerini mükemmel bir şekilde işler. Kendinden önceki mutasavvıf şairler tarafından şiire sokulmuş olan tasavvufî konuları gerçekten büyük bir maharetle ifade etmeye muvaffak olmuştur. Bu tür şiirlerinde sözün kemâle erdiğini bizzat kendisi ifade eder. Bilhassa Attar ve Mevlânâ tasavvufî düşünceleri şiirle anlatırken Senâî'nin yolundan gitmişlerdir. Senâî'nin İran edebiyatındaki tesiri çok büyüktür³⁰.

Kendisinden sonra gelen birçok mutasavvıf-şair ve edibe önderlik eden Ferîdüddîn-i Attar, İran edebiyatında Senâî ile büyük mutasavvıflar devrini açmıştır. Eserlerinin hemen hepsini tasavvufî konuları açıklamak için yazmıştır. Gazelleri tasavvuf zevkini, özellikle vahdet-i vücûd telakkisini, ilâhî yolculuk için gerekli gördüğü aşkı ve âşıklığı dile getirir. *Esrârname*, *Îlâhîname*, *Muşîbetname* gibi tasavvufî mesnevîlerinden başka seçme rubâîler mecmuası olan *Muhtarnâme*'sinin bazı bölümlerinde önemli tasavvufî mazmunlar üzerinde durur. *Manîku't-tayr* isimli eserinde ise temsîlî bir şekilde vahdet-i vücûd anlayışını anlatır. *Dîvân*'ında mesnevîlerindeki tasavvufî fikirleri lirik olarak anlatmıştır. *Tezkiretü'l-evliyâ*'da 97 sûfinin hal tercümeleleri yer alır. Bunların dışında Attar'a isnad edilen bir çok eser daha bulunmaktadır³¹.

Şark-İslâm tasavvuf edebiyatının şaheserlerinden biri olan *Meşnevî*'yi yazan Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, tasavvufun anlatılması en güç ve derin inceliklerini halkın anlayacağı bir tarzda ekseriyetle çeşitli hikâyelerle dile getirmiştir. Sâlikleri irşad için yazılan eserde çeşitli dinî inanışlar, tasavvuf esasları, vahdet-i vücûd, sûfî menkıbeleri, yaradılış ve dünya telakkisi, manevî haller, Kur'an kıssalarının yanında yer yer realiteye de yer verilir. Yazıldığı tarihten itibaren başta Mevlevîler olmak üzere bütün tasavvuf ve edebiyat erbabı tarafından sevilmiştir.

Üslûp, ifade ve konu bakımından *Meşnevî*'den pek farklı olmayan *Dîvân-ı Kebîr*'inde onun ruhunun samimiliğini, derinliğini gösteren manzumeler yer alır. Mevlânâ'nın takrirlerinin toplandığı *Fîhi mâ fih*'inde ahlâkî ve dinî meselelerin yanında tarikat, irfan, tasavvuf nükteleri, bazı şeyhlerin sözlerinin şerhinin yanında dünya görüşünü ve devrini de bize nakleder. Bunlardan başka Mevlânâ tarafından söylenip yazdırılmış olan *Maktûbât*'ı, vaaz ve öğütlerinden oluşan *Mecâlis-i Seb'a* adlı eserleri de bulunmaktadır³².

³⁰ a.e., s. 236; Ahmed Ateş, "Senâî", *İA*, X, İstanbul 1967, s. 481-482, 485.

³¹ bk. Nazif Şahinoğlu, "Attar, Ferîdüddîn", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 98; Jan Rypka, a.g.e., s. 237-240; Helmuth Ritter, "Attar", *İA*, II, İstanbul 1942, s. 7-12; a.mlf., *Oriens*, s. 195-228.

³² B. Furûzanfer, *Mevlânâ Celâleddin* (çeviren: Feridun Nafiz Uzluk), İstanbul 1990, s. 200-226.

Tekke Edebiyatının Doğuşu ve Tasavvufun Etkisi

Başlangıçta sadece dinin, giderek tasavvufun etkisi ile meydana gelen ve büyük bir kısmı yazıya geçirilen Tekke edebiyatının doğuş dönemindeki ürünlerine dinî-tasavvufî başlık altında ortak bir isimlendirme yapılabilir. "Bu şiirlerde hem hece hem aruz vezni, hem Türk hem de Arap-Acem şekilleri kullanılmıştır. Bu şiirler, kendilerine mahsus muayyen vezin ve şekil ayırmamışlar, fakat vezin ve şekilde ayırım yapmamak ve çok kere saz şiiri şekliyle divan şiiri veznini veya saz şiiri vezniyle divan şiiri şeklini birleştirmek suretiyle ayrı bir hususiyet kazanmışlardır. Bu durum estetik anlayış ve anane bakımından da aynıdır. Yani dinî ve tasavvufî şiirlerde hem saz şiiri hem divan şiiri estetiğinden unsurlar bulunmaktadırlar"³³.

Bir taraftan iktisâdî-medenî bağlar, diğer taraftan da "tarikat"ların teşekkülü ile İslâm sûfilerinin göçebe Türkler arasında İslâmiyeti yaymaya başlamaları, Türk boylarının IX. yüzyıldan itibaren yeni bir medeniyet dairesine girmesine yol açmıştır. "Ortaçağda dünya kara ticaretinin en önemli düğüm noktalarından birini teşkil eden Horasan, aynı zamanda tasavvuf hareketlerinin de beşiği olur. Bunun sebebi ise şairlerin, dervişlerin, düşünürlerin iktisadî hayatın canlı olduğu yerlerde yani "refah"ın olduğu yerlerde kümelenmelerindedir"³⁴.

Türkler arasında tasavvufî düşüncenin yayılması İslâm dininin yayılmasına paralel olarak oldukça süratli olmuştur. Herat, Nişâbur, Merv III. (IX) yüzyılda mutasavvıflarla dolmağa başladığı gibi IV. (X) yüzyılda da Buhara ve Fergana'da da şeyhlere tesadüf edilmeye başlandı. Türkler arasında da mutasavvıflar yetişti³⁵. Böylece tasavvufun etkisiyle doğan Tekke edebiyatının temelleri atılmış oldu.

Yusuf el-Hemedânî'nin (ö. 535/1140-41) üçüncü halifesi olan ve "Pîr-i Türkistan" diye anılan Ahmed Yesevî'nin Yesi'de irşada başladığı sıralarda Türkistan'da, Yedisu havalisinde kuvvetli bir İslâmlaşma yanında İslâm ülkelerinin her tarafına yayılan tasavvuf hareketleri de vardı. Tekkeler bu hareketin merkezi durumundaydı. Medrese, zâhirî ilimlerin merkezî müessesesi olduğu gibi tekke de manevî ve ruhanî ilimlerin merkezî bir müessesesi olmuştu. Ahmed Yesevî, Taşkent ve Siriderya yöresinde, Seyhun'un ötesindeki bozkırlarda göçebe Türkler arasında da kuvvetli nüfuz sahibi olmuştu. Sade bir dille ve halk edebiyatından alınma şekillerle hece vezninde "hikmet" adı verilen manzumeler söyleyerek İslâm'ın esaslarını çevresindeki yerli halka ve göçebe köylülere anlayabilecekleri bir dil ve alıştıkları şekillerle aktarmaya çalışmıştır³⁶. Köprülü, "bedîî bir kıymeti olmayan bu "hikmet"lerin, Türk halk kitleleri üzerinde asırlarca tesirli olmasını, dinî-süfîyâne unsurlar ile millî, yani eski Türk halk edebiyatından alınan

³³ Vasfi Mahir Kocatürk, *Tekke Şiiri Antolojisi*, Ankara 1968, s. 3-4.

³⁴ Şinasi Tekin, "Türk Dünyasında Gazâ ve Cihâd Kavramları Üzerine Düşünceler", *Tarih ve Toplum*, İstanbul 1993, sy. 109, s. 14.

³⁵ Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 18.

³⁶ Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 159-161.

unsura"³⁷ bağlamaktadır. Türkçe ilâhiler ve şiirler okuyan Ahmed Yesevî'nin dervişlerini Türkler, İslâm öncesinde dinî kudsiyet verdikleri alp, kam ve ozanlara benzeterek coşkuyla benimsemişlerdir. Harezm ve İran bölgesinde yüksek tabakanın edebî dili Farsça iken Türkler'de tasavvuf edebiyatı esas itibarıyla Türkçe yazılmıştır. Ahmed Yesevî'nin edebiyat sahasında ilk ve en tanınmış takipçisi ve üçüncü halifesi ve en eski Türk sûfî şairlerden biri olan Hakîm Süleyman Ata'nın (ö. 582/1186) *Bakırgan Kitabı*, *Ahırzaman Kitabı*, *Hazret-i Meryem Kitabı* gibi başlıca eserleri Orta Asya'da Türkçe yazılırken³⁸ XIII. yüzyılın başlarında, Anadolu'da dinî-tasavvufî edebiyat henüz teşekkül edecektir.

Karakterleri gereği, dışa dönük ve aksiyoner olan Türkler tarikatler aracılığı ile iç dünyalarına yönelerek soyuta ve metafiziğe açılmayı da gerçekleştirmişlerdir. Eski inanışlarının en seçkin kutsal tipi olan ozanlara benzeyen ve ilâhiler, şiirler okuyan, Allah rızası için birçok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saâdet yollarını gösteren dervişleri harâretle benimsemişlerdir³⁹. Türk insanının cömertlik, fedakârlık, ferâgat, insan sevgisi vb. gibi evrensel değerlerinin çoğunda bu derviş ahlâkının millî benliğimize işlenmiş bir uzantısı olarak karşımıza çıkar.

XI. yüzyıldan başlayıp XX. yüzyılın başlarına kadar süren tekkelerde tasavvuf erbabı, medreselerde din bilginlerinin ortaya koydukları edebiyat ürünleri genel olarak dinî ve tasavvufî bir hüviyet göstermektedir. XIII. yüzyılda Türk millî kültürü yeni bir oluşum safhasına girmiştir. Doğudan Batı'ya küteller halinde devam eden göçlerle birlikte çok sayıda mutasavvıf, âlim ve sanatkâr bir yandan Harezm, Horasan ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girdiler, diğer yandan da Hindistan'a sarktılar. Bugün için Yesevîlik'in Orta Asya ağırlıklı saha, Hindistan sahası ve Anadolu sahası olmak üzere başlıca üç ana coğrafi bölgede yayıldığını ve günümüze kadar devam ettiğini söyleyebiliriz⁴⁰.

Anadolu'da Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Sühreverdî, Fahreddîn-i Irâkî, Ahî Evran, Evhadüddîn-i Kirmânî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî gibi âlimler ve mutasavvıflar Farsça ve Arapça yazdıkları eserlerle tasavvufî düşünceleri, okumuş çevrelerde yayarken Anadolu'ya gelen Yesevî dervişleri de aynı düşünceleri halka ulaştırmışlardır⁴¹.

Orta Asya'da Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) ile başlayan tekke edebiyatı, XIII-XIV. yüzyıllarda Anadolu'da büyük inkişaf göstermiştir⁴². Şiir, ilâhi, türkü ve destanlarla halkın estetik kabiliyeti de beslenmiştir.

37 Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 167.

38 *a.e.*, s. 172-174, 176; ayrıca bk. Tuncer Gülensoy, "Bakırgan Kitabı", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 535-536.

39 Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 19.

40 Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik Kültürünün Yayılışı: Bir Sûfî Kültürünün Yeniden Güncelleşmesi", *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1993, s. 299.

41 Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 184.

42 Hasibe Mazıoğlu, "Türk Edebiyatı, Eski", *TA*, XXXIII, Ankara 1982, s. 83.

Büyük felâketlere yol açan Moğol istilâsıyla Horasan ve Mâverâünnehir'den Anadolu'ya gelen büyük kitlelerin arasında kendilerine "Alp erenler", "Horasan erenleri" gibi adlar verilen kolonizatör Türk dervişleri de bulunuyordu⁴³.

Türkistan ve Horasan yöresinden kalkıp gelen göçebe Türkmen kabileleri XI. yüzyılın sonlarından itibaren kısa zamanda bütün Anadolu'ya yayılır. Hemen hemen aynı tarihlerde stratejik önemi bulunan bazı noktalara tekkesini kurup postunu seren şeyhler ve kolonizatör dervişler de Anadolu'yu bir ağ gibi sarmaya başlar ve Anadolu'da Türk devletinin teşekkülü sırasında İslâm'ın ilerlemesine, Türkler'in birlik ve bütünlük kazanmalarına yardımcı olurlar.

Anadolu'da XII. yüzyıldan itibaren ilk örneklerini vermeye başlayan Türk edebiyatının başlangıçta Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi iki farklı koldan gelişme ve yayılma imkânı bulduğu görülür. Mevlevîliğin daha kuruluşundan itibaren münevver zümreler ve yüksek idarî çevrelerde doğup gelişmesinin yanında Bektaşî, Melâmî, Halvetî tekkeler çevresinde geniş halk kitleleri için de sanat gayesi gütmeyen, sade, basit bir edebiyat gelişir ve Tekke edebiyatının ilk ürünleri verilir⁴⁴.

Anadolu'da Tekke Edebiyatı ve İlk Ürünleri

"XIII. asrın ilk çeyreğinin sonlarına doğru Moğol istilâsından kaçıp Anadolu'ya gelen bir çok büyük sūfînin tesiriyle I. Alâeddin Keykubad devrinden (1220-1237) başlayarak tasavvufî düşünce hız kazanmıştır. Öte yandan yine aynı sebeplerle Orta Asya ve özellikle Horasan bölgesinden Türkmen şeyh ve dervişleri de Anadolu'ya gelmiştir. Büyük merkezlerde Farsça bilen şehir halkına aynı dille hitap eden eserler yanında, tasavvuf fikriyatını halk tabakalarına yaymak şevkiyle yazılan dinî ve tasavvufî eserler de Oğuz Türkçesi edebiyat ve yazı dili hüviyetiyle kendini göstermeye başlar. Böylece XIII. yüzyılın ilk yarısı içinde, doğrudan doğruya Farsça bilmeyen bir kitleyi irşad gayesini güden Türkçe dinî-tasavvufî bir edebiyatın doğuşuna şahit olunur. İran edebiyatı estetiğinin mahsulü klasik şiire geçiş, mülemmalarla başlamıştır. Farsça mısralar arasındaki Türkçe kelimeler bu geçişin ilk basamakları, ilk habercileridir⁴⁵.

XIII. yüzyılda Moğol akınlarıyla yıpranan Selçuklu Devleti'nin yerini beylikler alırken, devletin resmî dil kabul ettiği Farsça'nın yerini beyliklerde yerli dil olan Türkçe almaya başlamıştır. Eserleri Farsça olmasına rağmen Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî bile Türkçe sözler, terkipler kullanmış, mülemma beyitler ve şiirler yazmıştır. Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in (ö. 712/1312) divanından, mesnevîlerinden derlenen Türkçe beyitler ayrı bir divan meydana getirecek kadar çoktur⁴⁶.

⁴³ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I, İstilâ Devrinde Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 282, 284.

⁴⁴ Abdullah Uçman, "Tekke Şiiri", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri*, II, İstanbul 1985, s. 12-13.

⁴⁵ Ö. Faruk Akün, "Divan Edebiyatı", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 393.

⁴⁶ Veled Çelebi (İşbudak) - Kilisli Muallim Rifat (Bilge), *Dîvân-ı Türkî-i Sultan Veled*, İstanbul 1341.

"Dil, vezin, nazım şekilleri ve husûsiyetleri, ifade tarzı bakımlarından Türk halk edebiyatının birçok unsurlarını almış olan Tekke edebiyatı doğrudan doğruya klâsik İslâm kültürüne bağlıdır. Yunus Emre'nin (ö. 720/1320-21) sâde Türkçe ile ifade ettiği fikirler, Mevlânâ'nın Farsça şiirlerindeki fikirlerden başka bir şey değildir. Bu fikirleri anlamak için ya medresede tahsil etmek veya bir tarikata intisap ederek yıllarca tekke muhiti içinde dervişlik yolunun erkân ve âdabını öğrenmek gerekir. Tarikat mensupları, kendi görüşlerini geniş halk kitlelerine yayabilmek için mümkün olduğu nisbette sâde bir dille halk edebiyatı ananelerine uygun eserler yazmışlardır. Her tarikatın edebî mahsulleri, kendilerine mahsus erkân ve âdâbı, kendi velilerinin menkıbelerini terennüm ederken tasavvuffî yaşayışı memleketin bütün kesimlerinde daha kolay kabul görmesine zemin hazırladığını söyleyebiliriz. Çeşitli halk tabakalarına yayılmış olan tekke edebiyatının bu populaire mahsullerinden başka bir de aruz ile ve klasik şiir kaidelerine uygun olarak vücuda getirilmiş yüksek sınıfa mahsus bir kısım tekke edebiyatı mahsulleri daha vardır⁴⁷.

XIII. yüzyılda Anadolu'da Tekke edebiyatının en kuvvetli temsilcisi Yunus Emre'dir (ö. 720/1320-21). Orta Asya'da, Ahmed Yesevî ve dervişlerinin "hikmet"leriyle başlayan çıkışı Anadolu'da devam ettiren Yunus, klasik sûfî terminolojisini Türkçeleştirmiştir. Şiirlerindeki tabîî ve âşıkane eda ondaki didaktizmi hissettirmeyecek kadar gelişmiştir. Yunus tasavvuffî düşüncüyü, İslâmî ve insanî değerleri en güzel şekilde sunabilmek için çok güzel işlemiş bunları anlatırken de kendi öz dilini ve terminolojisini kullanmıştır. Dili en sade bir biçimde kullandığı halde yüksek bir tefekküre ulaşmıştır. Şiirleri hem şekil hem de muhteva olarak millî ve İslâmî bir yapı gösterir⁴⁸. *Risâletü'n-nushiyye*'sinde dinî ve tasavvuffî konular olsa da nasihatnâme türünde didaktik bir mesnevîdir. Aynı yüzyılda *Vilâyet-nâme*'sinde Yunus ve onun şeyhi Tapduk'tan bahsedilen Hacı Bektâş-ı Velî'nin (ö. 669/1270?), hepsi tasavvuf konusunda fakat müstakil risalecikler halinde olan Arapça *Mağâlât*'ı ve Türkçe'ye XIV. veya XV. yüzyıl başlarında yapılan mensur, XV. yüzyılda Hatiboğlu (ö. 829/1425'ten sonra) tarafından yapılan manzum tercüme dil, edebiyat ve kültür tarihimiz bakımından son derece önemlidir⁴⁹.

Bu yüzyılda Oğuz Türkçesi'nin Anadolu'daki ilk şairlerinden biri sayabileceğimiz Ahmed Fakih'in⁵⁰ *Çarhnâme*'si dinî-tasavvuffî bir eserdir. XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Şeyyad Hamza'nın Anadolu'da yazılmış ilk aşk mesnevisi olan *Yusuf ile Zelîha* ve 79 beyitlik *Dâstân-ı Sultân Mahmûd* adlı mesnevisi ve 289 beyitlik *Ahvâl-i Kıyâmet* gibi eserlerinin yanında dinî şiirleri de bulunmaktadır.

47 Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 185.

48 geniş bilgi için bk. Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Dîvanı I: İnceleme*, Ankara 1990, s. 66-69.

49 Esat Coşan, *Hacı Bektaş-ı Velî, Mağâlât*, İstanbul, ts., s. XXXV, XLIII, LX.

50 Ahmed Fakih adıyla anılan şahıslar için bk. O. Fikri Sertkaya, "Ahmed Fakih", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 65-67.

dır⁵¹. Aynı yüzyılın en büyük mutasavvıf-şairi Âşık Paşa'nın (ö. 733/1332) dedesi Ebû'l-Bekâ Şeyh Baba İlyas b. Ali, XIII. yüzyılda Horasan'dan Anadolu'ya gelip Amasya'ya yerleşen ve müridlerine Babâî adı verilen bir şeyhtir. Âşık Paşa da XIV. yüzyılda Vefâiyye tarikatın Anadolu'da en büyük temsilcisidir. İyi bir tasavvuf terbiyesi aldığı, oğlu Elvan Çelebi'nin (ö. 760/1358-59) *Menâkıbü'l-kudsiyye* adlı eserinden anlaşılan⁵² Âşık Paşa'nın 12.000 beyit tutarındaki *Garibnâme*'si tasavvufî konuların işlendiği ana kaynaklarımızdan biridir. Yunus Emre ve Mevlânâ'dan etkilendiği anlaşılan eserin dili sade olduğu için asırlarca geniş bir zümreye hitap etmiştir.

XIII. yüzyılın sonlarıyla XIV. yüzyılın başlarında yaşayan Said Emre'nin 19 şiiri tesbit edilmiştir. Bu şiirlerin bir kısmı Yunus'un şiirlerine nazire olduğu gibi diğerlerinde de Yunus'un tesiri açıkça görülür⁵³.

Mevlânâ'nın oğlu Ulu Ârif Çelebi'nin müridlerinden olan ve *Menâkıbü'l-ârifin* adlı Farsça eseriyle tanınan Ahmed Eflâkî'nin (ö. 761/1360) dört Türkçe gazeli vardır⁵⁴. Adı geçen eser Mevlevî büyüklüğü ve Mevlevî tarikatı hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla önemlidir.

Hayatı ve şahsiyeti şahsî yorumlara dayanan ve Bektaşî ananesinde önemli bir yeri olan Abdal Musa'nın da XIV. yüzyıl Türk sûflerinden olup aynı yüzyılın ünlü tekke şairlerinden biri olan Kaygusuz Abdal'ın (ö. 848/1444 [?]) şeyhidir⁵⁵. *Nasihât-nâme*'si ve çeşitli manzumeleri mevcuttur⁵⁶.

XIV. yüzyılda Anadolu'da Tekke edebiyatı Yunus'un büyük etkisi altındadır. Yunus tarzı söyleyiş bu asırda ideal bir söyleyiştir. Hatta bizzat Yunus'un ismini ve "Emre" unvanını kullanan şairler vardır. Birçok derviş onun söyleyişine hayranlık duyarak halk diliyle ve hece vezniyle ilâhiler yazmışlardır. XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Kaygusuz Abdal, Yunus Emre'nin en önde gelen takipçisi ve tekke edebiyatının en mühim şahsiyetlerindedir. Manzum, mensur ve manzum-mensur karışık olmak üzere eserler veren Kaygusuz'un 20-30 kadarı hece ile geriye kalanı aruzla yazılmış 200'e yakın şiiri vardır. Bu şiirlerin ilâhî bir vecd içinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Diğer eserlerin de tasavvufun ele aldığı vahdet-i vücûd, nefis, akıl, gönül, mürşid, derviş vb. kavramlar üzerinde durur, bunları heyecanlı bir üslûpla dile getirir. Manzum eserleri: *Divan*, *Gülîstân*, *Mesnevî-i Baba Kaygusuz*, *Gevhernâme*, *Minbernâme*; mensur

⁵¹ bk. Metin Akar, "Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler-I", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1987, sy. 2, s. 1-12; Sadettin Buluç, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, VII, İstanbul 1956, s. 1-16.

⁵² Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsiyye*, İstanbul 1984, s. 103.

⁵³ Abdülbakî Gölpinarlı, "Halk Edebiyatımızda Zümre Edebiyatları", *Türk Dili*, XIX/207, İstanbul 1931, s. 360.

⁵⁴ Tahsin Yazıcı, "Ahmed Eflâkî", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 62.

⁵⁵ Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, Ankara 1983, s. 24-26.

⁵⁶ Sadettin Nüzhet, *Bektaşî Şairleri*, İstanbul 1930, s. 4.

eserleri: *Budalanâme*, *Kitâb-ı Miglâte*, *Vücûdnâme*; manzum-mensur eserleri: *Saraynâme*, *Dil-güşâ*'dır. Kaygusuz Abdal, verdiği eserler ve işlediği konular göz önüne alındığında tekke edebiyatının en mühim şahsiyetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır⁵⁷.

XIV. yüzyılda yaşadığını bildiğimiz Kırşehirli şeyh Ahmed Gülşehrî'nin eserlerinde tasavvufun yoğun olarak işlendiğini görüyoruz. Farsça olarak kaleme aldığı *Feleknâme*'sinde Mevlânâ'nın *Meşnevî*'sinden yararlandığı açıktır. *Feleknâme*'de dînî konular ve tasavvufî düşünceler anlatılır. İslâm ilimlerine de vâkıf olan bu sûfî yazarımız eserlerini diğer tekke edebiyatı ürünlerinde olduğu gibi sûflük propagandası amacıyla değil daha çok sanat gayesiyle kaleme aldığı ve İran'ın büyük sûfî şairi Feridüddin-i Attar'ın *Manîku't-tayr* adlı eserini aynı tarzda ve aynı adla kaleme alarak hakikî bir sanatkâr olduğunu göstermiştir. Oldukça kuvvetli bir lirizmin bulunduğu eserinde en mücerret ahlâkî nasihatlar verirken, tasavvuf esaslarını anlatırken bile üslûbu kuru ve tatsız değildir⁵⁸. Bu yüzyılın ikinci yarısında doğu ve batı Anadolu'da büyük bir ün kazanan Nesîmî (ö. 807/1404 [?]) ile konusunu tasavvuftan alan klasik şiirin yüksek bir düzeye ulaştığı anlaşılmaktadır⁵⁹. Nesîmî, vahdet-i vücûd anlayışını Hurûflilikle öreterek Türk edebiyatına getiren, yerleştiren ve hatta bu yolda canını feda eden şair olarak bilinmiştir⁶⁰. Birçok şiiri didaktik bir mahiyet taşısa da duygü ve düşüncelerinde samimî hava hemen hissedilir. XIII. yüzyılda Yunus, XIV. yüzyılda Nesîmî Türk şiirini en büyük şahsiyetleridir.

XV. yüzyılda iki ayrı yerde Türkler'in iki ayrı uygarlık merkezini kurup yükselttiği görülür. Bunlardan birisi Türkistan'da Horasan'ın merkezi Herat diğeri de Fatih'in fethedip yeniden kurduğu İstanbul'dur. Semerkant ve Herat'ta görkemli sarayları, camileri, medreseleri, tekkeleri, zaviyeleri vb. mimari yapılarıyla Türk-İslâm mimarisi parlak bir devir yaşarken Türk edebiyatı da Fars edebiyatı yanında kendi kişiliğini kazanmaya başlamıştır. Timur'un ölümü ile parçalanmaya başlayan Doğu Türk Hakanlığı'nda çok canlı ve yüksek bir kültür hayatı bulunmasına, güçlü hükümdarlar gelmesine rağmen birlik sağlanamaz. Çok sayıda emirlikler ve hanlık doğar. Bu, kültür hayatının gelişmesini pek engellemez, şair hükümdar Hüseyin Baykara (ö. 912/1506) ve Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) gibi ünlü şairler yetişir. Tasavvuf hareketinin merkezi Buhara'dır, Nakşibendiyye tarikatı buralarda yaygındır. Safevîlerin güçlenmesine kadar Sünnîlik hâkimdir. Şah İsmail'in dedelerinden olan Şeyh Safiyullah gibi zatlar bu yolu devam ettirmişlerdir.

XV. yüzyılın ilk senelerinde Yıldırım Bayezid'in Ankara önlerinde Timur'a yenilmesiyle (1402) Osmanlı Devleti'nin siyasî birliği sekteye uğrar. Şehzâdelerin

⁵⁷ Abdurrahman Güzel, *a.g.e.*, s. 38-41.

⁵⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 346.

⁵⁹ Hüseyin Ayan, *Nesimî Divanı*, Ankara 1990, s. 24-25.

⁶⁰ *a.e.*, s. 43.

birbirleriyle süren çetin mücadelelerinden sonra 10 Temmuz 1413'te I. Mehmet Han'ın Edirne'de Osmanlı tahtına oturması ile birlik yeniden sağlanır. Sultan II. Murad Han'ın 1421'de tahta geçmesiyle Osmanlı Devleti'nin daha güçlü bir şekilde yeniden kuruluşu sağlanır. Osmanlı ilim ve kültür hayatı Sultan II. Murad devrinde büyük bir gelişme gösterir, adına bir çok eser yazılır. Bu devirde Türk milletinin içtimâf hayatında Hacı Bayrâm-ı Velif, Akşemseddin, Eşrefoğlu Rûmî ve Yazıcızadeler gibi büyük sûfler yetişir. Tasavvufa temayülün fazlalaştığı, Zeyniyye ve Mevleviyye'nin yüksek mahfillerde rağbet gördüğü, Bayramiyye'nin ise çok yayıldığı görülür. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle (1453) bu yüzyılın en önemli olayı gerçekleşir. Anadolu-Rumeli bütünlüğü sağlanır. XV. yüzyılın ilk yarısında Konya'da Karamanoğulları, Sinop ve Kastamonu'da Candaroğulları, Edirne ve Bursa'da Osmanlı hükümdarları şair ve âlimlere destek vermekte ve teşvik etmekteydi. Fâtih devrine gelmeden bu yüzyılın ilk yarısında manzum ve mensur pek çok eser yazılmıştır. Türk edebiyatı Türk tarihinin en büyük devletinin kurulma ve yükselmesine uygun bir gelişme göstermiş, asrın ilk yarısında kültür ve sanat hayatına verilen önem gittikçe artmıştır. Bu yüzyılda beyler ve hükümdarlar Türkçe'ye ve Türkçeleşmeye daha çok önem vermişler, Türkçe'nin gelişmesi için devlet adamları şuurlu gayret sarfetmişlerdir.

XV. yüzyıl Anadolu'sunda gittikçe gelişen ve güzelleşen üstün bir mimarî ile kurulan mescid, medrese, sebil, çeşmelerin yanında tekke ve zaviyeler de çoğalıyordu. Buna paralel olarak Anadolu'da dinî-tasavvufî edebiyatın süratle geliştiğini çeşitli tarikatler etrafında biriken halka hitap eden tekke şairlerinin yetiştiğini görüyoruz.

XV. yüzyıla kadar İran tasavvuf edebiyatı tesiri altında tamamiyle mutasavvıfâne bir mahiyet gösteren Osmanlı edebiyatı, Mevlânâ, Sultan Veled, Attar, Senâf ve Sa'dî etkisiyle Acem vezin ve şekillerini hergün daha artan bir başarı ile kabul ederken diğer taraftan Yunus'un kuvvetli şahsiyetiyle canlandırdığı millî tarzı bırakmayarak o yolu da tutuyordu. Aynı kaynaktan gelen sûfiyâne ilhamın iki değişik akış takip etmesinde Yunus'un büyük rolü vardır.

Medreseler Fatih külliyelerinde büyük bilim adamları yetiştirirken tarikatların toplandığı tekelerde halkın sevgisini kazanmış büyük şeyhlerin "postnişîn" olduğu görülür. Devlet teşkilâtı yeni ülkeler fethedildikçe genişlerken Türk edebiyatı da divanları, hamseleri, tarihleri, tezkireleri, şehrengizleri ve dinî-tasavvufî eserleriyle kendi kişiliğini bulur. Toplumda iş bölümü meydana gelmiş, her çevre kendi karakterine uygun bir şekilde hayatlarını yaşamaktadır⁶¹.

Anadolu topraklarında doğup büyüyen bir mutasavvıf tarafından kurulmuş ilk Türk tarikatı olan Bayramiyye'nin kurucusu Hacı Bayrâm-ı Velif'nin şeyhi olan Hamîdüddin Aksarâyî'nin (ö. 815/1412) XV. yüzyıl Tekke edebiyatı içerisindeki

⁶¹ Agâh Sırrı Levend, "Halk ve Tasavvufî Halk Edebiyatı", *Türk Dili*, XIX/207, Aralık 1968, s. 172.

önemi daha çok yetiştirdiği müridler açısından ve Yunus Emre tarzında çeşitli ilâhileri bulunmaktadır. Kaynaklarda Somuncu Baba, Ekmekçi Koca, Ebû Hâmid-i Velî, Şeyh Hamîd-i Velî, Hamideddîn-i Aksarâyî ve Deli Etmekçi gibi adlarla da geçmektedir⁶².

Bu yüzyılda Süleyman Çelebi'nin (ö. 825/1422) *Vesîletü'n-necât* adlı Hz. Muhammed'in doğumunu, mucizelerini, miracını, vefatının son derece akıcı bir dille anlattığı *Mevlid*'inde "devrin yaygın tasavvufî inanışına kısa bir temasta bulunur"⁶³. Emir Sultan'ın (ö. 833/1429) müridleri arasında bulunduğu da rivayet olunan Süleyman Çelebi'nin bu eseri, yazıldığı devirden günümüze kadar Türk halkı arasında zevkle okunmuş ve okunmaya devam edilmektedir. Vasfi Mahir Kocatürk, *Mevlid*'in tevhid bölümünü yazdığı *Tekke Şiiri Antolojisi*'nde almıştır⁶⁴. *Mevlid*'in başlıca kaynakları arasında Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'si ile Darîr'in *Siyerü'n-nebevî*'si bulunmaktadır⁶⁵.

Mevlânâ'nın Şems'i görünce medreseyi bırakması gibi Hamîdüddin Aksarâyî'yi görünce müderrisliği terkeden Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1429-30) tasavvuf yoluna yönelmiştir. Elimizde aruzla iki, heceyle üç şiiri bulunmaktadır. Şiirleri çok az olmasına rağmen tekke edebiyatımızın unutulmaz isimlerinden olan Hacı Bayrâm-ı Velî'nin asıl şöhreti adına izafe edilen Bayramiyye tarikatı ve yetiştirdiği güzide halifeler dolayısıyla. İlâhileri asırlarca tekkelerin zikirlerinde dillerden düşmemiştir⁶⁶. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin tarikatının kısa zamanda yayılmasında muhitin tesirinin yanında oldukça maruf bir âlim olması, medreseden tekke muhitine geçmiş bulunması ve aynı zamanda Yunus gibi millî vezinle ve saf Türkçe ilâhiler söylemiş olmasının da tesiri vardır⁶⁷. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin ilâhileri Akşemseddin, Şeyh İsmâil Hakkı, Muhammed Nûrularabî, Bursalı Mehmed Sahfî ve Abdülhay Celvetî gibi tasavvuf yolunun büyükleri tarafından da şerh edilmiştir⁶⁸.

Buhara'dan gelip Bursa'ya yerleşen bir kaç mutasavvıftan biri ve asıl adı Şemseddin Muhammed olan Emir Sultan (ö. 833/1429), kısa sürede büyük bir şöhret kazanmış, âlimlerle ve meşâyihle iyi bir münasebet kurmuş, Molla Fenârî'den (ö. 834/1431) Sadreddin-i Konevî'nin (ö. 673/1274) *Miftâhu'l-ğayb* adlı

⁶² M. Ali Cengiz, v.dğr. *Somuncu Baba (Şeyh Hamid-i Veli)*, Ankara 1965, s. 22; ayrıca bk. İsmail Erünsal, "Yeni Bir Kaynağın Işığında Somuncu Baba", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 304.

⁶³ Nihad Sami Banarlı, *a.g.e.*, s. 482-483.

⁶⁴ Vasfi Mahir Kocatürk, *Tekke Şiiri Antolojisi*, Ankara 1968, s. 81-83.

⁶⁵ Necla Pekolcay, *Mevlid*, Ankara 1993, s. 35-36.

⁶⁶ Abdülbakî Gölpinarlı, *a.g.e.*, s. 33-37.

⁶⁷ *a.e.*, s. 169-170.

⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, İstanbul 1333, s. 86; M. Ali Aynî, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, İstanbul 1341, s. 85-88.

eserini okuyup icazet almıştır⁶⁹. Bir kaç şiiri bulunan Emir Sultan'ın asıl önemi tarikat şeyhi olması ve yetiştirdiği müridleri vasıtasıyla Anadolu'ya Türk nüfusun yayılmasında ve bu nüfusa dinî eğitimin verilmesinde üstlendiği rol dolayısıyla dır⁷⁰. Anadolu'da büyük sūfîlerin yetişmesiyle Türkçe menâkıbnâmelerin de yazılmaya başlandığını görüyoruz. Bu menakıbnameler tekke edebiyatımızın ana kaynaklarından. Bunlar arasında Emir Sultan'la ilgili yazılan menakıbnâmeler önemli bir yer tutar.

Sühreverdiyye tarikatının kurucusu Zeynüddin el-Hafî'nin (ö. 838/1434) halifelerinden olan Merzifonlu Abdurrahîm-i Rumî (ö. 850/1446 [?]) *İşknâme* adlı divanından başka kaynaklarda *İrşâdü'l-enâm*, *Vesâyâ*, *Divânçe-i İllâhiyyat*⁷¹ gibi eserleri de kaydedilmektedir. Mısır'da sülûkunu tamamladıktan sonra şeyhiyle Horasan'a da giden ve daha sonra Anadolu'ya dönüp Merzifon'a yerleşen Abdurrahîm-i Rûmî'nin şöhreti kısa zamanda bütün Anadolu'ya yayılmıştır. Şiirlerindeki lirizm ve dilinin sadeliği yönünden dikkat çeken bir tekke şairidir. Berin Taşan'ın verdiği bilgiye göre elde altı gazeli bulunmaktadır. Divanı henüz ele geçmemiştir⁷².

Hemen her devirde okunup elden ele dolaşan "yalnız Türkiye'de değil, Kırım'da ve daha sonra Kazan'da ve Başkurt Türkleri arasında büyük bir kudsiyet kazanan"⁷³ *Muhammediyye*'nin yazarı Yazıcıoğlu Mehmed (ö. 855/1451) devrin büyük sūfîsi Hacı Bayrâm-ı Vefî'den (ö. 833/1429-30) nasip almış ve kuvvetli bir tasavvuf terbiyesiyle yetişmiştir, tekkesi olduğu bilinmektedir. Eserde klasik edebiyatın birçok mazmun ve mefhumlarının, mitolojik unsurlarının bir zorlama olmadan kullanılmasının yanında tasavvufî unsurların özellikle kasidelerde eserin dokusuna işlendiğini görürüz. Yazıcıoğlu sadece zâhirî ilimlerde değil bâtinî ilimlerde de zamanının en önde olanlarından. Şeriat, tarikat, marifet ve hakikati birbirine yol olarak kabul eder, bunları Allah sevgisine ulaştırıcı olarak görür⁷⁴. Eserinde doğrudan doğruya bir sanat davası gütmemiş, bir şairlik iddiasında bulunmamıştır. O bir derviş, bir Hak hayranı, bir Peygamber âşıkıdır⁷⁵. Kardeşi Ahmed Bîcan'ın (ö. 870/1466'dan sonra) *Envârü'l-âşıkîn* adlı eseri Türk-İslâm âleminde şöhreti günümüze kadar gelen en önemli eserlerdendir. *Dürr-i Meknûn*, *Kitâbü'l-Müntehâ ale'l-Fusûs* gibi eserlerinde dinî-tasavvufu konular yer alır. Âlim ve mutasavvıf olan Ahmed Bîcan ekseriya tasavvuf veya tekke edebiyatı şair

69 Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, İstanbul 1985, s. 55.

70 M. Cavid Baysun, "Emir Sultan", *İA*, IV, İstanbul 1977, s. 261-263.

71 Bursalı Mehmet Tâhir, *a.e.*, s. 111.

72 Berin Taşan, "Merzifon'lu Şeyh Abdurrahim ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, sy. XIII, Ankara 1981, s. 99.

73 Fuad Köprülü, *Divan Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1934, s. 68.

74 Amil Çelebioğlu, *Muhammediye*, İstanbul, ts., s. 26-29.

75 *a.e.*, s. 23.

ve müelliflerinde görüldüğü üzere eserlerinde sanat gayesi gütmmez. Eserleri teliften çok tercüme ve derlemedir⁷⁶.

Soyu I. halife Ebû Bekir'e varan ve tasavvuf tarihinde mühim bir yeri olan 'Avârifü'l-ma'ârif adlı eserin sahibi Şehabeddin Sühreverdi'nin (ö. 632/1234) to-runlarından Şeyh Hamza'nın oğlu Akşemseddin Mehmed (ö. 863/1459) çoğu tasavvufa dair Türkçe, Arapça çeşitli eserler yazmış, halk tarzında şiirler söylemiştir. Otuz üçü aruzla, beşi hece ölçüsüyle, toplam otuz sekiz parça şiiri bulunmaktadır⁷⁷. İyi bir medrese tahsili yaptığı bilinen Akşemseddin daha sonra Hacı Bayrâm-ı Velî'ye bağlanmış ve kısa sürede ondan hilâfet almış onun vefatından sonra da irşad makamına geçmiş (833/1429-30), Fatih Sultan Mehmed'e de hocalık yapmıştır. Tasavvufî konuların işlendiği *Hallü'l-müşkilât*, *Risâle fi ısshîlâhâti's-sûfiye*, *Risâle fi't-tasavvuf*, *Risâletü'n-nûriyye*, *Risâletü şerhi akvâli Hâcî Bayrâm-ı Velî*, *Risâletü zikrillâh*, *Telhîcu Def'i metâ'ini's-sûfiyye* adlı eserleri ise Türkçedir⁷⁸.

Tekke edebiyatının XV. yüzyılda en güçlü temsilcilerinden birisi olan Eşrefoğlu Rûmî (ö. 874/1469-70), Yunus Emre tarzında yazan tekke şairlerimizdendir. Dil bakımından Yunus'a has vasıf ve seciyyelerin mühim bir kısmını gösterdiği *Divan*'ında Âşık Paşa'nın tesiri de vardır. Şiirlerinin bazıları vahdet-i vücûd neşvesiyle yazılmıştır. Yunus'taki kadar samimilik ve kuvvet görünmese de Yunus'ta olduğu gibi serbest devriyeler, aşk ve irfanın lüzumu hakkında öğütler, bir şeyhe bağlılığın gerekliliği ile ilgili tavsiyeler bu *Divan*'ın konusunu teşkil etmektedir. Dili Yunus'a göre biraz daha tasavvufî remizlerle yüklü olsa da sanat düşüncesinin yokluğu, çoğunlukla yarım kafiye kullanması ve işlediği konular bakımından Yunus'a en çok benzeyen Eşrefoğlu Rûmî'dir⁷⁹. Divanındaki 129 şiirden 39'u heceyledir. Şiirleri en çok bestelenen mutasavvıf şairlerimizden biridir. Kullandığı dilden ve Rûmî mahlasından babasının ve dedesinin de Türk olduklarına hükmedilebilir⁸⁰. Eşrefoğlu, Kâdiriyye'nin Eşrefiyye kolunu kurmuş, Bursa ve İznik'te irşad faaliyetlerini sürdürmüş, doğum yeri olan bu şehirde vefat etmiştir⁸¹. Divanının dışındaki eserleri mensurdur: Tarikat ve tasavvufun anlatıldığı didaktik mahiyetteki bu eserleri halkın anlayacağı bir dille yazılmış, tasavvufî ahlâkın yayılmasında etkili olmuştur. *Müzekki'n-nüfûs*'un dışında kalan, *Tarîkatnâme*, *Delâilü'n-nübüvve*, *Fütüvvetnâme*, *İbretnâme*, *Mâzeretnâme*, *Elestnâme*, *Nasihatnâme*, *Hayretnâme*, *Münâcâtnâme*, *Esrârü't-tâlibîn* ve *Tâcnâme* gibi eserleri küçük risaleler şeklindedir.

⁷⁶ a.mlf., "Ahmed Bican", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 49-51.

⁷⁷ Ali İhsan Yurd-Mustafa Kaçalın, *Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1994, s. 40.

⁷⁸ a.e., s. 40.

⁷⁹ Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 344.

⁸⁰ Abdülbakî Gölpınarlı, "Halk Edebiyatımızda Zümre Edebiyatları", *Türk Dili*, XIX/207, Ankara 1968, s. 390-391.

⁸¹ Kasım Kufralı, "Eşrefiyye", *İA*, IV, İstanbul 1977, s. 396-397.

XV. yüzyılın sūfî şairler arasında Kemal Ümmî (ö. 880/1475) halk arasında efsaneleşen dervişlerdendir. Yunus Emre gibi menkıbevî bir hayatı vardır. Erzincanlı Pîr Muhammed Bahaeddin'in (ö. 879/1474) halifelerinden olan Kemal Ümmî'nin divanında Şeyh Hamîdüddin-i Aksarâyî (ö. 815/1412) ve Şeyh Ali Erdebîlî'ye (ö. 832/1428) mersiyeleri vardır. Şiirlerinde dünyanın geçiciliği, dervişlerin nasıl hayat sürmeleri gerektiği, ölümün kaçınılmaz olduğu, insana kılavuzun gerekliliği, nefis muhasebesi, Allah aşkı, gibi konuları sūfîyâne bir tarzda dile getirmiştir. Münacaatlarında Allah'ın isimlerini, sıfatlarını ve eşsiz kudretini açık bir dille anlatır. Allah'a dua ve niyazda bulunur. O'ndan her konuda bağışlanma ve yardım ister. Naatlarında da yine akıcı bir dille Hz. Peygamber'in sûret ve sîret güzelliklerini halkın anlayacağı şekilde dile getirir. Didaktik tarzda yazılmış nasihatlerinin yanında tabiat tasvirlerine yer verdiği şiirleri de bulunmaktadır. Divanında tevhidî gazel, kaside ve mesnevî şeklinde yazılmış manzumeleri de vardır. Şiirlerini aruz vezniyle yazdığı halde halkın anlayışından uzaklaşmamış, diğer tekke erbabı gibi, irşad için bir vasıta olarak kullanmıştır. Şiirleri Anadolu sınırlarını aşarak Kırım, Kazan, Özbek, Başkurt Türkleri arasında da yayılmıştır. *Divan*'ından başka *Kırk Armağan*, *Risâle-i İmâm*, *Risâle-i Vefât* adlı bir kaç küçük eseri daha vardır⁸². Tekke şiirinde Yunus Emre'nin takipçilerinden biri kabul edilen Kemal Ümmî'nin şiirlerinde, Yunus kadar coşkulu ve heyecanlı bir sesi yakalayamayız. Vahdet-i vücûd anlayışı da Yunus'taki kadar manzumelerinde işlenmemiştir.

Bayramî-Şemsî şeyhlerinden İbrâhim Tennûrî (ö. 887/1482) XIV. yüzyıldan beri gelişen ve bu yüzyılda da bol ürünler verilen mesnevî tarzıyla yazdığı *Gülzâr-ı Ma'nevî* ve *Gülşen-i Niyâz* adlı eserlerinde tasavvufî ve dinî konuları sade bir dille anlatmış, *Mesnevî*'den seçmelerde bulunmuştur. Yunus Emre tarzında ilâhileri de bulunan İbrahim Tennûrî şiirlerinde "Âşık" mahlasını kullanmıştır. Amasya'da (Enîsî'nin *Menâkıb*'ına göre Sivas'ta⁸³) doğmuş ve tahsilini Konya'da Mevlânâ Sarı Yakub'tan tamamlanmış, Kayseri'de Hundî Hatun Medresesi'nde müderris olmuştur. Akşemseddin'den halifelik alan Tennûrî irşat vazifesine Kayseri'de devam etmiştir.

Akşemseddin'in halifelerinden olup ömrünün büyük bir kısmını şeyhiyle beraber geçiren Abdürrahim Karahisarî'nin (ö. 888/1483'ten sonra) *Vahdetnâme*'nin ruhuna İbnü'l-Arabî'nin sistemleştirdiği vahdet-i vücûd düşüncesi hâkimdir. Kâinatın ve insanın yaratılışından başlayarak Allah, Peygamber ve çeşitli din yüküklere ilgili övgülerle devam eden eser, zaman zaman âyet ve hadisleri de serlevha yapmaktadır. Devrine göre düzgün bir nazım, canlı ve samimi bir anlatım göze çarpar. İranlı bazı mutasavvıf şairlerin ve Âşık Paşa'nın tesirleri eserde

⁸² eserleri için bk. Ahmet Yanpınar, *Kemal Ümmî Divanında Münacât ve Tevhidlerindeki Âyetlerin Tesbiti*, M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, s. 16-36.

⁸³ Ali İhsan Yurd - Mustafa Kaçalın, *a.g.e.*, s. 36.

açıkça görülür. Karahisârî'nin *Selve* adlı tasavvufî bir eserin tercümesi olan *Mün-yetü'l-ebâr ve gunyetü'l-ahyâr*, Hz. Peygamber'in medhi hakkında Bûsîrî tarafından yazılan Arapça kasidenin Türkçe tercümesi olan *Tercüme-i Kasîde-i Bürde* ve kıyametin alâmetlerini anlatan Arapça *Risâle fî eşrâti's-sâ'a* adlı eserleri vardır⁸⁴.

Bu yüzyılın Halvetî şeyhlerinden Dede Ömer Rûşenî (ö. 892/1487) tasavvufî mesnevîlerini hayatının son yirmi yılını geçirdiği Tebriz'de kaleme alır, şair olarak ünü İstanbul'a kadar ulaşır, şiirlerine nazireler yazılır. Şiirlerinde canlı, nükteli ve samimi bir eda hâkimdir. Diğer tekke şairlerinin çoğunda olduğu gibi manzumeleri halk karakterine uygun olarak söylenmiştir; halkın ruh ve gönül dünyasına hitap eder. *Divan*'ından onun kudretli bir şair olduğu kolayca anlaşılır. *Miskînlîknâme* veya *Miskinnâme* adıyla bilinen eseri tamamıyla telif bir eser olması ve tasavvufî anlayışını ortaya koyması bakımından önemlidir. Mevlânâ'nın *Meşnevî*'sinden hem yapı hem muhtevâca etkilendiği bu eserinde olayları tasavvufî bir yorumla anlatır, tasavvuf tarifleri, tasavvuf ehlinin nasıl olması gerektiği gibi konular üzerinde durur. *Neynâme* adlı mesnevisinin baş kısmında ney konusundaki bölümlerden sonra tasavvufî aşk anlatılır. Konusunu *Meşnevî*'nin ilk on sekiz beytinden almıştır. *Çobannâme* adlı eseri de yine *Meşnevî*'deki "Musa ile Çoban" adlı kıssanın mesnevî şeklinde genişçe bir tercümesidir. *Kalemnâme*'de kalemden bahsedilmekte, çeşitli hikâyelerle tasavvufî yorumlar yer almaktadır. *Divan*'ındaki kasîde, gazel ve rubaîilerinden bir kısmı ve diğer mesnevîlerinden alınmış çeşitli şiirler *Âsâr-ı Aşk* adıyla yayımlanmıştır (Dersaadet 1316). Ruşenî, dinî-tasavvufî öğütler verirken anlattığı hikâyelerde tasvir edilen tipler arasında bizzat günlük hayattan alınmışlara da rastlanır. Sade bir dille yazılan bu hikâyelerde halkın ifadesi ve yaşayışını aksettirmiştir. Şiirlerinden bazıları çeşitli makamlarda bestelenip tekkelerde okunmuştur. Halvetiyye'nin Rûşeniyye kolunu kuran Rûşenî, İbrâhim Gülşenî başta olmak üzere Şeyh Demirtaş, Şâhin Halvetî gibi büyük şahsiyetleri yetiştirmiştir⁸⁵.

Halvetiyye tarikatının Cemâliyye kolunun kurucusu olan Cemâl-i Halvetî (ö. 899/1494) sadece Halvetiyye'nin değil genelde tasavvuf ve tekke kültürünün tanınması ve yayılmasında eserleriyle büyük katkıda bulunmuştur. Çelebi Halife adıyla tanınmıştır. Osmanlı döneminde en çok eser yazan sûflilerden biridir. Eserlerinin çoğu çeşitli sûre ve âyetlerin tasavvufî tesiriyle ilgilidir. Ferîdüddin-i Attar'ın bazı beyitlerini *Risâletü'l-İslâmiyye*, Molla Câmî'nin kelime-i tevhidle ilgili bir beyitini *el-Makâletü't-tevşîkiyye ve'r-risâletü't-tevhîdiyye* adıyla şerhetmiştir. Kırk hadis şerhiyle ilgili *Şerhu erba'ine hadîşen kudsîyyen ve Te'vîlâtü erba'ine hadîşen* adlı iki eseri vardır. *Sirâcü'l-kulûb* adlı eserinde bazı tasavvufî

⁸⁴ İsmail Erünsal, "Abdürrahim Karahisârî", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 291-292; Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 289; Ali İhsan Yurd - Mustafa Kaçelîn, *a.g.e.*, s. 33-36.

⁸⁵ Mustafa Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 82.

terimleri incelemiştir. Cemâl-i Halvetî'nin bütün bu eserlerinin dışında bir de *Divançe*'si bulunmaktadır. Şiirlerinden bir kısmı bestelenmiştir⁸⁶.

Bu yüzyılda Muhyiddin (ö. 1495) *Hızırnâme* adlı eserinde dervişin maddî ve manevî âlemlere seyahatini destanî mahiyette anlatır. Dervişinin yedi gökte dolaşmasını, peygamberlerin ruhlarıyla buluşmasını, Kaf dağı, Hz. Süleyman'ın tahtını, Serendib'i dolaştığını, ricâlî'l-gaybla konuştuğunu ve bu seyahat esnasında gördüklerini canlı, samimi, sade bir ifade ile anlatır. Diğer tekke şairlerinde olduğu gibi mahdut ve mücerret vahdet-i vücûd telâkkileri içinde, sadece ilâhî aşkın ferdî heyecanlarını terennüm etmeyip erenleri aynı zamanda millet için çalışan ilâhî kahramanlar şahsiyetinde göstermesi eserine orijinallik kazandırmaktadır. Şiirlerinde lafız ve mana sanatlarına az rastlanır. Üslûp bakımında Yunus Emre ve Âşık Paşa'nın yolunu takip eder. Büyük bir sanatçı olmasa da tasavvufî Türk şiirinde kendine has bir yeri vardır. Şairin *Hızırnâme*'sinin dışında *Divan*'ı da vardır⁸⁷. 880'de (1475) yazılan *Hızırnâme*'deki bilgiler menkıbevî bir karakter taşımaktadır⁸⁸.

XV. yüzyılda Elvân-ı Şîrâzî'nin *Gülşen-i Râz Tercümesi*, Pir Muhammed'in *Tarîkatnâme*, Mûînî'nin *Ma'nevî-i Murâdî*, Ârif'in *Mürşidü'l-ubbâd* ve *Nüşa-i Âlem*, Ahmed Hayâlî'nin *Ravzatü'l-envâr* adlı eserleri konusunu tamamiyle tasavvuftan alan başlıca mesnevîlerdir.

Tekke edebiyatının kendisine ait nazım şekilleri olmamakla beraber Divan ve Âşık edebiyatları nazım şekillerini ortak olarak kullanmıştır⁸⁹.

Eski edebiyatımızda tasavvufî deyişin büyük bir değeri vardır. Edebî sanatlara tutkun olan şairler, düşünce ve duygularını belirtirken tasavvuftan çok faydalanmışlardır. Tasavvufî deyişin en güzel örneklerine tekke şiirinde rastlanır. Türlü tarikatlara bağlı olan tekke şairleri, tasavvufî düşüncelerini bu yolda ustaca ortaya koymuşlardır. Bunlardan kimisi tarikatların usul ve âdâbını gösteren eğitici ve öğretici manzumeler, büyük bir bölümü de ilâhî bir neşve ile yazılmış lirik, kimi kez de kalenderce şiirlerdir⁹⁰.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahıskavî, Ziyâeddin Abdullah b. Muhammed, *Revâmîzü'l-a'yân*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2127, vr. 5^b-8^a.
Akar, Metin, "Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler-I", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1987, sy. 2, s. 1-14.

⁸⁶ diğer eserleri için bk. M. Serhan Tayşî, "Cemâl-i Halvetî", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 302-303.

⁸⁷ Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 284-289.

⁸⁸ Abdülkadir Karahan, *XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı*, İstanbul 1985, s. 137.

⁸⁹ geniş bilgi için bk. Abdurrahman Güzel, "Tekke Şiiri", *Türk Dili*, Ankara 1989, s. 284-330.

⁹⁰ Ağâh Sırrı Levend, "İslâmî Edebiyatın Esasları ve Kaynakları", *TDAY Belleten*, Ankara 1971, s. 182.

- Akün, Ö. Faruk, "Divan Edebiyatı", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 389-427.
- Altıntaş, Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara 1986, s. 7-8.
- Ateş, Ahmed, "Senâî", *İA*, İstanbul 1967, X, 476-486.
- Ayan, Hüseyin, *Nesimî Divanı*, Ankara 1990, s. 24-25, 43.
- Aynî, M. Ali, *Tasavvuf Tarihi*, İstanbul 1341, s. 190-191.
a.mlf., *Hacı Bayrâm-ı Velî*, İstanbul 1924, s. 85-88.
- Banarlı, Nihad Sâmî, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, I-II, İstanbul 1971-1979.
- Barkan, Ömer Lütfî, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstilâ Devrinde Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, II, 279-386.
- Baysun, M. Cavid, "Emir Sultan", *İA*, İstanbul 1977, IV, 261-263.
- Berthels, Eduardoviç, *Tasavvuf u Edebiyyât-ı Tasavvuf* (trc. Sîrûs-i İzedî), Tahran 2534 [1975], s. 51-67, 69-80.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmî'u's-şâhîh*, İstanbul 1315.
- Buluç, Sadettin, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sy. 1-2, İstanbul 1956, VII, 1-16.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 86, 111.
- Cebecioglu, Ethem, "Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX (Ankara 1987), s. 387-406.
- Cengiz, M. Ali - Adıgüzel, Yüksel - Gülseren, Mehmet, *Somuncu Baba (Şeyh Hamid-i Velî)*, Ankara 1965, s. 22.
- Coşan, Esat, *Hâcî Bektaş-ı Velî, Makâlât*. İstanbul, ts., s. XXV, XXXV, XLIII.
- Çelebioğlu, Âmil, *Muhammediye*, İstanbul, t.siz., I, 26-29.
a.mlf., "Ahmed Bîcan", *DİA*, İstanbul 1989, II, 49-51.
- Çetin, Nihad M., "Arap", *DİA*, İstanbul 1991, III, 272-308.
- Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsiyye* (nşr. İ. Erünsal - A. Y. Ocak), İstanbul 1984, s. 103.
- Eraslan, Kemal, "Ahmed Yesevî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 159-161.
- Erünsal, İsmail E., "Abdürrahim Karahisârî", *DİA*, İstanbul 1988, I, 291-292.
a.mlf., "Yeni Bir Kaynağın Işığında Somuncu Baba", *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, İstanbul 1995, s. 298-314.
- Furûzanfer, B., *Mevlâna Celâleddin* (çeviren: Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk), İstanbul 1990, s. 200-226.
- Gölpınarlı, Abdülbakî, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul 1931, s. 33-37, 169-170.
a.mlf., "Halk Edebiyatımızda Zümre Edebiyatları", *Türk Dili*, XIX/207, 1 Aralık 1968, s. 357-375.
a.mlf., "Eşrefoğlu", *Türk Dili*, XIX/207, 1 Aralık 1968, s. 390-394.
- Gülensoy, Tuncer, "Bakırhan Kitabı", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 535-536.
- Güzel, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, Ankara 1983, s. 24-26, 38-41.
a.mlf., "Tekke Şiiri", *Türk Dili*, Ocak-Haziran 1989, LVIII/445-450, s. 251-454.
- İbn Haldun, *Tasavvufun Mahiyeti: Şifâ'ü's-sâ'il* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1984, s. 100, 144-145.
- İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1405/1985, II, 90.
- İcî, Şemseddin Muhammed b. İbrâhim, *Tuhfetü'l-fakîr ilâ şâhibi's-serîr*, Süleymaniye Ktp., Turhan Valide, nr. 231, vr. 1^b-2^a.
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1990, s. 101-103, 191-199.
- Karahan, Abdülkadir, *XIV. Yüzyıl Sonlarına Kadar Türk Kültürü ve Edebiyatı*, İstanbul 1985, s. 137.
- Kasım Gani, *Târîh-i Tasavvuf der İslâm*, Tahran 1322 hş., s. 196.

- Kocatürk, Vasfi Mahir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1970, s. 284-289.
a.mlf., *Tekke Şiiri Antolojisi*, Ankara 1968.
- Köprülü, Fuad, *Divan Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1934, s. 68.
a.mlf., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984.
a.mlf., *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 184-187.
a.mlf., *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 119-130, 245-254, 346-348.
Kufralı, Kasım, "Eşrefîye", *İA*, İstanbul 1977, IV, 396-397.
Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin, *Kuşeyrî Risâlesi* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1981, s. 111, 118, 127.
- Levend, Ağâh Sırrı, "Halk ve Tasavvufî Halk Edebiyatı", *Türk Dili*, XIX/207, 1 Aralık 1968, s. 170-185.
a.mlf., "İslâmî Edebiyatın Esasları ve Kaynakları", *TDAY Belleten 1971*, Ankara 1989, s. 159-194.
- Mazıoğlu, Hasibe, "Türk Edebiyatı, Eski", *TA*, Ankara 1982, XXXII, 80-134.
Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-şahîh*, Kahire 1374/1955.
- Nicholson, R. Alleyne, "Ebû Saîd", *İA*, İstanbul 1977, IV, 46-47.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik Kültürünün Yayılışı: Bir Sûfî Kültürünün Yeniden Güncelleşmesi", *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993)*, Kayseri 1993, s. 299-305.
- Pekolcu, Ayşe Necla, *Mevlid*, Ankara 1993, s. 35-36.
Resâ'ilü ihvânî's-şafâ ve hullânî'l-vefâ, Beyrut 1376/1957, I, 266-272.
- Ritter, Helmuth, "Attar", *İA*, İstanbul 1942, II, 7-12.
a.mlf., "Farıduddin Attar, IV", *Oriens*, XIII-XIV, Leiden 1961, s. 195-228.
- Rypka, Jan, *History of Iranian Literature*, Dordrecht 1968, s. 233-242.
- Sadettin Nüzhet, *Bektaşî Şairleri*, İstanbul 1930, s. 4.
- Sertkaya, Osman, "Ahmed Fakih", *DİA*, İstanbul 1989, II, 65-67.
- Sunar, Cavit, *Mistisizmin Ana Hatları*, Ankara 1966, s. 103-111.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbeddin, *Tasavvufun Esasları-Avârifü'l-meârif Tercemesi* (trc. H. Kâmil Yılmaz v.dğr.), İstanbul 1409/1989, s. 64, 73.
- Şahinoğlu, Nazif, "Attar, Feridüddin", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 95-98.
- Taşan, Berin, "Merzifon'lu Şeyh Abdürrahim Rûmî ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, sy. XIII, s. 91-100.
- Taşköprizâde, *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniye* (nşr. A. Subhi Furat), İstanbul 1985, s. 55.
- Tatçı, Mustafa, *Yunus Emre Dîvânı I: İnceleme*, Ankara 1990, s. 66-73.
- Tayşi, Mehmet Serhan, "Cemâl-i Halvetî", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 302-303.
- Tekin, Şinasi, "Türk Dünyasında Gazâ ve Cihâd Kavramları Üzerine Düşünceler", *Tarih ve Toplum*, sy. 109, İstanbul 1993, s. 9-18.
- Uçman, Abdullah, "Tekke Şiiri", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul 1985, II, 11-17.
- Uzun, Mustafa, "Dede Ömer Rûşenî", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 81-83.
- Yanpınar, Ahmet, *Kemal Ümmî Divanında Münacât ve Tevhidlerindeki Âyetlerin Tesbiti*, yüksek lisans tezi, 1994, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yazıcı, Tahsin, "Ahmed Eflâkî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 62.
a.mlf., "Baba Tâhir-i Uryân", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 370-371.
- Yurd, A. İhsan - Kaçalın, Mustafa, *Akşemseddin Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1994, s. 36, 40.